

הבנה ואוטונומיות – בין דתיים לחילוניים (הרצאה ב 30 למאי 2001)

בשני מאמרים שפורסמו באלפיים ("תלמוד תורה שחולן", אלפיים 17; "הבנה פיקציה וחילוניות", אלפיים 20) ניסיתי לברר היבטים שונים של מושג החילוניות וגבולותיו. במסגרת זו הצגתי מושג קיצוני של חילוניות (מה שקראתי "חילוניות גמורה") וטענתי שלאור הנחות מסוימות (חשובות וסבירות בעיני, אם כי נתונות כולן לויכוח), יש קושי בהבנת האפשרות של חילוני גמור להבין שיח דתי וללמוד תורה. לא אחזור כאן על הדברים, אך אעיר על היבט מרכזי של הרקע לנטען במאמרים אלה. בהמשך אדגים נקודה זו ביחס לאחת הדרכים הנפוצות להגדרת ההבדל בין הדתי והחילוני.

אם הייתי צריך לאפיין במשפט אחד את ה"גילוי" החשוב ביותר שמאפיין את הפילוסופיה האנאליטית במחצית השניה של המאה העשרים, הייתי אומר כך: ישנו קשר הדוק, תלות הדדית, בין מערך האמונות שלנו – האמיתות שאנו מקבלים – לבין מערכת המושגים שלנו ומה שאנו יכולים להבין. קשה להגזים בחשיבות התובנה הזו והשתמעויותיה בשטחים שונים. צד אחד של התלות מבטא עמדה מקובלת: רבים חושבים, כעניין הברור מאליו, שאמונה תלויה בהבנה, במובן זה שאי אפשר להאמין במה שאין מבינים. לדוגמא, אינני יכול להאמין שכל טאוטולוגיה ניתנת לרדוקציה לצורה דיסיונקטיבית נורמלית, אם אינני מבין את הפסוק הזה, אם הוא חסר מובן לגבי. אולם, בעיני רבים המחזיקים בעמדה המקובלת התלות אינה חלה בכיוון ההפוך – הבנה אינה תלויה באמונה כלל, שהרי אנו יכולים, כמובן, להבין תכנים שונים שאיננו מאמינים בהם ("להבין" כאן אני מתכוון "לתפוס את התוכן" לתפוס מה זה אומר" וכו'; לא להבין למה זה קרה או למה זה נכון). ה"גילוי" שבתובנה הפילוסופית שדיברתי עליה הוא שעמדה מקובלת זו אינה נכונה באופן כללי: ישנו מובן (שאת טיבו וגבולותיו לא נוכל לבאר כאן) שבו הבנה תלויה באמונות.

אחת ההשתמעויות של העמדה המקובלת היא שאין כל מניעה שאבין את אמונותיו של הזולת, ואוכל לייחס לו אותן, למרות שאני לא מאמין בהן. אני יכול להבין ואף לדעת (ולדווח) שפלוני מאמין שכך וכך (לדוגמא, שקטפתי פרח בגינתו), למרות שאני יודע שהכך וכך הזה הוא מוטעה (מעולם לא קטפתי פרח בגינתו) ואיני מאמין בו. זאת, כמדומה לא יכחיש איש, ודוגמאות כאלה יש כהנה וכהנה. אך האם אין כאן גבולות ואילווצים? האם אמונותי שלי אינן גורם מכריע באילווצים הללו? האם, לדוגמא, אני יכול לייחס לאותו פלוני את האמונה האמורה גם כשאני יודע שהוא גר בקומה השביעית בבית דירות בעיר ואין לו בכלל גינה? האם יש אז תוכן אמונה שאני מייחס לו? למה מתייחס התוכן הזה בביטוי "גינתו"? האם על כל טעות ועל כל פסוק חסר שחר (בעיני) אני יכול להבין מה פרוש שפלוני מאמין בהם (בתוכנם)? האם, למשל, אני יכול גם להבין שאותו פלוני מאמין שמלך השדים קטף פרח בגינתו, אם אני שולל נחרצות קיומם של שדים וכו'? התובנה הפילוסופית שציינתי לעיל טוענת שישנם גבולות כאלה, ושאמונותי שלי הן גורם מכריע בקביעתם. ישנם גבולות, שמעבר להם פערי אמונות יוצרים בעיה של ממש לאפשרות ההבנה (במילים אחרות, הבנה מבטיחה שיתוף "מספיק רחב" באמונות). אינני יכול לומר שאתה מאמין שכך וכך, אם הכך וכך הזה הוא חסר מובן **לגבי**, כי בייחוס כזה אני צריך לפחות להבין מה אני מייחס. יש לפיכך מובן שבו, על פי תפיסה זו, מערך האמונות שלי מהווה אילוץ על מערכת המושגים שלי ועל מה שאני יכול להבין.

היו בתולדות הפילוסופיה הבזקים רבים בכיוון זה. אכסיומות לוגיות ואמיתות אוידינטיות נתפסו כאמיתות שהבנתן מספיקה לאמונה בהן, מה שאומר שאם אינך מאמין לא הבנת. כך גם מה שקרוי

"ההוכחה האונטולוגית" לקיום האל (אנסלם, דיקרט, שפינוזה): כל עיקרה הוא בכך שעצם ההבנה של מושג האל מחייבת אמונה בקיומו – איני יכול לטעון שאני מבין ולא להאמין. היו פילוסופים, כמו שפינוזה, שחשבו כך, בצניעות רבה, על כלל שיטתם – אי אפשר להבין אותה בלי להאמין בה – לקבל את אמיתותה. אך בדרך כלל, חשבו פילוסופים, כמו בעלי שכל ישר בכלל, שמרחב האמונות שלי אינו מאלץ את מרחב ההבנה שלי. אני יכול להבין אינספור היגדים שאיני מאמין באמיתותם, ולייחס לזולתי אמונות שונות רדיקלית מאלו שלי ונוגדות אותן. נראה לפיכך שיכולת ההבנה שלי ומערכת המושגים שאני תופס אינם תלויים באמונותי. ברם, הסוגיה שבה ועלתה בחריפות יתרה בעקבות עיונים עמוקים בפילוסופיה של הלשון של אנשים כמו פרגה וויטגנשטיין, ומסורת אנאליטית ענפה שבעקבותיהם. ישנם, כמובן הבדלים עצומים בעמדות הנדונות, אך ישנם גם קווים רחבים משותפים, ואחד החשובים שבהם הוא זה שאני מדבר עליו – שמרחב האמונות שלי, מרחב האמיתות שאני מקבל, מאלץ את מרחב ההבנה שלי והמושגים שאני תופס.

זהו פן מרכזי של הרקע גם למאמרים באלפיים: לאורו ניסיתי לברר עד כמה עמדה שלי"חילונית גמורה", שגודרת מרחב אמונות מסוים, תוחמת ומגבילה את אפשרות ההבנה של השיח הדתי ועולם האמונה הדתי. היו לי כמובן גם מוטיבציות נוספות הקשורות בעניינים שנדונים שם: להבין היבטים נוספים של מושג החילוניות שלנו, את כוחו העצום (ביהדות) של תלמוד תורה, את האפשרות (או חוסר האפשרות) להבין את התורה כפיקציה ועוד. כאמור, לא אחזור על כך כאן, אך אוסיף דוגמא בעניין קצת אחר – כיצד יוכלו הדתי והחילוני להגדיר את ההבדל ביניהם?

דומה, שהתשובה פשוטה: דתיים מאמינים באלוהים ואילו חילוניים – לא. אך מה פשר האמונה באלוהים, אשר מגדירה, כביכול, את ההבדל? קשה להבהיר זאת מבלי לצלול למעמקים מטאפיסיים בדבר מהותו של אלוהים וטיב העמדה הנפשית המכונה "אמונה באלוהים", ובצלילה עמוקה שכזו יש סכנת טביעה. לכן, רבים ניסו להגדיר את ההבדל (הפער) בין חילוני ודתי במונחים אחרים, ארציים יותר ומטאפיסיים פחות. ביחס ליהדות במיוחד הדגישו בהקשר זה את מרכזיותו של המימד המוסרי – מהי דרך חיים נכונה, ומה ראוי לו לאדם שיעשה בחייו. לפי אחד הניסיונות הנפוצים ברוח זו, לוז ההבדל הוא שהחילוני מחייב ואילו הדתי שולל את האוטונומיה האנושית בענייני מוסר – איך לחיות? מה לעשות? מה ראוי ומה פסול? בעניינים אלה, לפי גירסא זו, החילוני שומר על האוטונומיות האנושית – האדם הוא מחוקק החיוב והחוק המוסרי לעצמו, בידיו לבחון ולשנותו והוא בעניין זה אדון לעצמו. הדתי שולל זאת וכופף את רצונו המוסרי בפני רצון קונו שבשמיים ומצוותו.

יש באופן זה של הצגת ההבדל בעיות לא מעטות: מאיזו עמדה יכולים כך להגדיר את ההבדל בין החילוני והדתי? האם אפשר לתפוס ולהגדיר את ההבדל הנדון מעמדה "נייטרלית", שלא מתחייבת לשום כיוון כאן? האם האמונות של החילוני והדתי אינן קובעות את עצם האפשרות להבין את הגדרת ההבדל הזה ביניהם? נוכל לחדד את השאלה בטענה מעין פרדוקסלית: על פי ההגדרה הנדונה של ההבדל בין הדתי לחילוני, לא זה ולא זה יכולים להבין את ההבדל ביניהם. מעמדה חילונית, ההגדרה הנדונה של הדתי לא ניתנת לתפיסה, שהרי מעמדה חילונית אין שחר ואף אין מובן לטענה שמקור התוקף המוסרי הוא מחוץ לאדם ומחוץ לעולם. יש כאן שני קשיים: קודם כל, ספק רב אם מנקודת מבט חילונית כאמור יש מובן לטענה שהאדם הדתי מאמין שמקור התוקף המוסרי הוא באלוהים ושהוא כופף את רצונו בפני רצון קונו שבשמיים וכיו"ב, שכן כאן אנו שוב פונים למושג האלוהים ולמעמקים המטאפיסיים הכרוכים בו, שמהם רצינו להימלט. אך מעבר לזה, מנקודת מבט חילונית כאמור, כל החלטה מוסרית, גם

ההחלטה למסור את מקור התוקף לגורם אחר (כמו מורה הלכה, מלך, כנסת וכו'), היא אוטונומית – היא הכרעה של האדם עצמו שהוא ריבון להכרעותיו, ויכול לשנותן. בקיצור, מנקודת השקפה חילונית אין מובן לשלילת האוטונומיות האנושית. ולכן, על פי הנאמר בתחילת דברינו, אין החילוני יכול ליחס אמונה כזו לזולתו הדתי. נאמן לעמדותיו, החילוני אינו יכול כך להגדיר את הדתי, ואת ההבדל שביניהם.

מאידך גיסא, מנקודת מבט דתית מסוימת (יש גם אחרות), אי אפשר כך להגדיר את החילוני (היינו, כמי ששומר על האוטונומיות), שכן **אוטונומיות זו אינה אלא אשליה** – אין אוטונומיות, הכל בידי שמיים (אף יראת שמיים). מנקודת מבט דתית אחרת, אי אפשר כך להגדיר את החילוני, משום שהאוטונומיות האנושית נשמרת ממילא – גם לגבי הדתי. שכן, למרות שבאיזה מובן מופשט ורחוק מקור הסמכות והתוקף הוא האלוהים, הרי שלמעשה האדם **אוטונומי לפרש את רצון אלוהים**, המתבטא בתורה, ולעשות זאת בשכלו הוא. פרשת תנורו של עכנאי (ב"מ נט ע"ב) מצוטטת בהקשר זה עד לעייפה, אך זה לא גורע מכוחה: "לא בשמיים היא" (בפרשת ניצבים) ו"אחרי רבים להטות" (שמות כג ב'). אלה אינם רק פסוקים יפים (שהוצאו מהקשרם), אלא זה למעשה ביטוי של פרקטיקה דתית ביהדות לדורותיה. דוגמה קיצונית עוד יותר היא עמדתו של הרמב"ם. הרמב"ם גרס שמובטחת מראש זהות עקרונית בין השכל לתורה, לא תיתכן סתירה או ניגוד ביניהם. את התורה, דבר אלוהים, יש לפרש על פי השכל ואין דרך אחרת להבינה. אפשר לחדד זאת ולומר שעל פי הרמב"ם אין לתורה פשט – משמעותה משתנה כהשתנות ההכרה השכלית. המקום היחיד, לפי הרמב"ם, שבו יכול להיות הבדל כזה הוא כשהתורה אומרת לנו משהו על עניינים שבהם אין השקפה שכלית מכרעת – בשאלת הבריאה למשל. אך מכלל הן אתה שומע לאו: בכל עניין שבו יש הכרעה שכלית, לא ייתכן ניגוד בינה לבין התורה, שכן התורה תובן על פי ההשקפה השכלית הזו. ההגדרה דלעיל של ההבדל בין חילוני לדתי הופכת לפיכך לא רק חלק מחז"ל אלא גם את הרמב"ם לחילוניים! בקיצור, מנקודת מבט דתית כזו, שלילת האוטונומיות האנושית, שבה רבים רואים את עיקרה של העמדה הדתית, היא עצמה חסרת מובן והיא ריקון הדת מתוכנה וניתוקה ממקור תוקפה.

אחת האלטרנטיבות, מנקודת מבט דתית, אומרת שהאוטונומיות האנושית מופקעת מהאדם על ידי "כוח חיצוני" – אלוהים – שמתערב בחייו של האדם וכופה עליו את האמונה בו. כך נתפס לעיתים קרובות מושג ההתגלות וסיפורי ההתגלות השונים, שהמקרא, למשל, משופע בהם. כך אני מבין גם, על דרך דרש מסוים, את עיקרה של ההגדה של פסח: "אילו לא הוציאנו הקב"ה ממצרים הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים". זה יכול להידרש כניסוח סמלי לכך שהאדם אינו יכול להשתחרר בכוחות עצמו – שההכרעה הדתית, במובן דלעיל, אינה בכוחו. הוא חייב להניח כוח חיצוני – אלוהים – שמשחרר אותו מכבלי השיעבוד למסגרת הטבעית האנושית, אשר מסומלת כאן בשיעבוד מצרים). אך ברור שגם גרסא זו מעוררת מבוכות לא קלות: מה פירוש "כוח חיצוני", ומה פירוש שהוא "מתערב" בחיי? ואפילו ניתן לביטויים פסיקליים וסיבתיים אלה פשר כלשהו, מה אכפת לו ממני ומה אכפת לי ממנו? ואפילו נניח שהוא גורם לי שאשנה את חיי בדרך זו אחרת, מדוע אני צריך לעשות זאת? מניין התוקף הנורמטיבי של התערבות חיצונית זו? אפילו אני מאמין בו, למה שאקיים מצוותיו? מניין הזיהוי המקראי בין קיום מצוות האל ו"הטוב"? שאלות אלה יכולות להציק גם למאמין הדתי, אך ברור שמבחינת החילוני, אין בגרסא זו אלא חזרה לדיבור ישיר על אלוהים והאמונה בו, שאינם מובנים לו ושאותם אמורה היתה הגרסא המוסרית לעקוף.

מנקודת מבט של "חילוניות גמורה" (כלשוני במאמרים הנ"ל) הפניה אל אלוהים היא חסרת מובן, וכך גם הניסיון להגדיר את ההבדל בין החילוני לדתי באמצעות פניה כזו. בזה, על פניו, נראה כוחה של הגירסא המוסרית על האוטונומיות: היא כביכול עוקפת את הקושי בכך שהיא מבססת את ההבדל על הכרעה רצונית. אך למעשה הקושי עומד בעינו, שהרי מנקודת מבט זו כל הכרעה אנושית היא אוטונומית, לרבות ההכרעה הדתית. מנקודת מבט זו, לא רק הפניה אל אלוהים היא חסרת מובן, אלא כך גם כל ניסיון לבסס הכרעה אנושית על מקור שאינו אנושי, או להפקיע מהאדם את האוטונומיה המוסרית שלו. אנו חוזרים כאן אל פתיחת דברינו, שכן עיקר הקושי נעוץ בכך שמערך האמונות של החילוני מונע ממנו את האפשרות לתאר באופן קוהרנטי את העמדה הדתית ואת מה שלכאורה מכונן את ההבדל ביניהם. אין מובן שבו החילוני, נאמן לעמדותיו, יכול לראות בדתי כמי שמפקיע את האוטונומיות מהאדם. כפי שראינו, גם מנקודת מבט דתית אין הכרח לומר שדתיות מאופיינת דווקא בשלילת האוטונומיות. שהרי אפשר שהמאמין הדתי יחשוב שדווקא בהכרעתו ובתודעתו הדתית הוא מגשים את האוטונומיות האנושית, זה בעיניו שיא האוטונומיות! וזאת, בין שאוטונומיות פירושה לכפוף את רצונו בפני רצון קונו ובין שפירושה שהאדם אוטונומי לפרש בכוח שכלו את רצון אלוהים. המאמין הדתי אינו מחויב לשלול מעצמו את האוטונומיות.

מטעמים אלה ודומיהם נראה לי שאין זה פשוט להגדיר את ההבדל בין הדתי לחילוני במונחי שלילת האוטונומיות האנושית או שמירתה. וגם כאן עולה שעיקר הקושי נעוץ בכך שמערך האמונות – של הדתי מכאן והחילוני מכאן – קובע, בגבולות מסוימים, את המובן של אוטונומיות ושלילתה. אם המערכות שונות רדיקלית, ספק אם יש גישור "נייטרלי" ביניהן. את המסקנה המתבקשת אני משאיר ב"צריך עיון": היא אינה בהכרח שאין גישור כזה; היא יכולה גם להיות שהשוני בין המערכות אינו כה רדיקלי כפי שאולי נדמה.

פרופ' גלעד ברעלי, האוניברסיטה העברית ב"ם